

УДК 007: 304:659.3

«АРАБСЬКА ВЕСНА» ПЕРЕТВОРИЛАСЯ НА «ОСІНЬ ДЕМОКРАТІЇ»

Борис Потятиник

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Генерала Чупринки 49, 79000, Львів, Україна
e-mail: boryslav@yahoo.com*

Проаналізовано роль соціальної мережі як у процесах демократизації, так і посилення авторитарного контролю.

Ключові слова: соціальні мережі, демократизація, авторитаризм, свобода інформації.

Постановка проблеми.

Наша гіпотеза полягає в тому, що нові комунікаційні технології збільшують дистанцію між демократичними та авторитарними суспільствами. Завдяки цим технологіям класичні демократії стають ще більш демократичними, а автократії отримують додаткові засоби контролю поведінки своїх громадян.

На таку думку наштовхують віддалені результати так званої «твітер-революції». Це поняття було одним з ключових у подіях 2009 р. у країнах Близького Сходу та Північної Африки. «Революцію буде зроблено через Твітер!», - Заявив журналіст Ендрю Саліван (Andrew Sullivan) після початку протестів в Ірані в червні 2009 р. [1].

Метафоричні означення революцій мають довгу історію. Передусім спадає на думку революція гвоздик у Португалії 1974 р. Одного квітневого дня мешканка Лісабона Селеста Сейруш поклала гвоздику в ствол гвинтівки зустрічного солдата. Оскільки розпочинався сезон гвоздик, то дарування цих квітів солдатам швидко набуло масштабу повальної моди. Саме на цій радісно-ейфорійній хвилі і відбулася революція, яка вивела країну з економічного занепаду. Чеські події 1989 р. – від першої студентської демонстрації до обрання дисидента й колишнього політичного в'язня Вацлава Гавела Президентом Чехословацької республіки – названо «оксамитовою революцією». Ми пам'ятаємо про «трояндову революцію» 2003 р. в Грузії, яка безкровно відправила у відставку президента Едуарда Шеварднадзе. Далі – помаранчева революція 2004 р. в Україні. Сюди ж віднесемо «революцію тюльпанів» у Киргизстані та «кедрову революцію» в Лівані (обидві у 2005 р.), а також спробу «волошкової революції» в Білорусі (2006).

Здавалося б, що твітер-революція є наче продовженням цього «квіткового» метафоричного ряду, перенесенням його до комп'ютерно-комунікаційної сфери. Проте тут і виявляється суттєва різниця. Попередні метафори апелювали лише до порівняно лагідного «оксамитно-трояндового» характеру революційних подій. Слово «твітер» наче теж натякає на віртуально-безкровну вдачу революції.

Та водночас бачимо, що період квіткових метафор завершено. Назва соціальної мережі «Twitter» в метафоричному означенні революції вже вказує на новий елемент революційного інструментарію.

Класичні (принаймні з 1917 р.) заклики захопити «пошту, телефон, телеграф» начебто давно відійшли у минуле. В епоху масового проникнення Інтернету вже немає потреби захоплювати ці інституції. Мало що дає навіть захоплення телебачення і радіо, підтвердженням чому є результати українських виборів до Верховної Ради 28 жовтня 2012р. Провладна пропаганда більшості загальнонаціональних і регіональних телеканалів виявилася малоефективною. На відміну від «захоплення» виборчих комісій, судів та засобів адміністративного тиску.

Пояснити це, окрім іншого, можна відносною непідконтрольністю Інтернету в Україні. Принаймні за звітами міжнародної правозахисної організації Freedom House, владним структурам, незважаючи на докладені зусилля, поки що не вдалося підпорядкувати собі Мережу [2].

До речі, така картина цілком відповідає стереотипним поглядам про однозначно демократичний потенціал Інтернету. Перефразовуючи відоме гасло майже столітньої давності, можна сказати, що демократія це – Twitter плюс інтернетизація всієї країни.

Численні веб-сайти і соціальні мережі, як от «Twitter» «Facebook», «Google+», сприймаються як втілення демократії у сфері комунікації. Тобто технологія принесла те, чого ще не мали учасники оксамитових революцій у Центрально-Східній Європі. Чехи, поляки, угорці, білоруси, українці тоді здебільшого могли розраховувати хіба що на стаціонарні телефони та позацензурну, неформальну пресу, самвидав. Натомість ть інтернет-інструменти в арабів, як виглядало, значно полегшували їм непросте завдання скидання авторитарних диктатур.

Таку оптимістичну картину було суттєво підпсовано у вересні цього року, коли масові протести у мусульманському світі викликав провокаційний фільм «Цнотливість мусульман» (The Innocence of Muslims). Досі невідомо достеменно, хто був його замовником. Проте виглядає очевидним, що фільм успішно використовували радикальні ісламістські організації для ще більшого розпалювання антиамериканських настроїв і посилення власного впливу. Так, лідер «Хезболи» Х.Насралла оголосив масові демонстрації «початком серйозного руху із захисту Пророка всюди в мусульманському світі», а «Аль-Каїда» закликала «вбивати послів і співробітників дипмісії США» [3]. У Лівії загинув Посол США та кілька дипломатичних співробітників. Масовій істерії піддалися навіть міністри. Так у Пакистані міністр залізничного транспорту Гулам Ахмад Білур оголосив нагороду в сто тисяч доларів США за вбивство творця скандального антиісламського фільму. Більше того, урядовець звернувся

за допомогою до Талібану та Аль-Каїди з пропозицією допомогти здійснити це вбивство.

У відповідь на антизахідні заворушення французький сатиричний часопис Charlie Hebdo опублікував карикатури, які стосувалися подій навколо злочасного фільму. Проте це було сприйнято як карикатури на пророка Мухамеда і спричинило нові хвилі насильницьких протестів в мусульманських країнах та дискусії щодо меж свободи слова на Заході. Промовистою була редакційна стаття респектабельної і впливової газети Le Monde: «У світській Республіці свобода слова понад усі інші, особливо релігійні, норми. Релігії – це респектабельні форми мислення і віри, однак їх можна вільно аналізувати, критикувати і навіть висміювати» [У відповідь на антизахідні заворушення французький сатиричний часопис Charlie Hebdo опублікував карикатури, які стосувалися подій навколо злочасного фільму. Проте це було сприйнято як карикатури на пророка Мухамеда і спричинило нові хвилі насильницьких протестів в мусульманських країнах та дискусії щодо меж свободи слова на Заході. Промовистою була редакційна стаття респектабельної і впливової газети Le Monde: «У світській Республіці свобода слова понад усі інші, особливо релігійні, норми. Релігії – це респектабельні форми мислення і віри, однак їх можна вільно аналізувати, критикувати і навіть висміювати» [4]. Тим паче, що жанр карикатури, шаржу має особливий статус – карикатуристам завжди було дозволено більше, аніж «серйозним» авторам.

Тобто йдеться про чергове зіткнення фундаменталізму з його нетерпимістю до інших поглядів, з одного боку, та ліберального інтелектуалізму з його свободою будь-що, зокрема і самого себе, піддавати критичному аналізу, іронії і самоіронії, з іншого.

Ці вересневі події доволі виразно продемонстрували західній громадськості, що твітер-революції, хоч і скинули колишні авторитарні режими, водночас призвели до піднесення ісламістських партій фундаменталістського штибу в низці північноафриканських та близькосхідних країн, зокрема у Тунісі та Єгипті, де в президентських виборах 2012 р. переміг кандидат від партії братів-мусульман. І хоча партія змінила свою назву, проте належить до релігійно-політичної асоціації, яка вже десятки років закликає до об'єднання всіх мусульман за відновлення халіфату, життя в якому регулювалося б канонами Корану.

Як бачимо, поширення Інтернету поки що не надто зашкодило стабільності репресивних режимів в Ірані, Китаї та низці інших країн. Більше того, вони намагаються використовувати новітні комунікаційні технології для удосконалення цензури, спостереження за громадянами, бомбування їх пропагандою і відволікання від політики різноманітними цифровими розвагами.

Вересневі (2012 р.) події в арабських країнах можна пов'язувати із загальносвітовим трендом зацікавлення до правих консервативних ідеологій та фундаменталістських рухів. Скажімо, нашу увагу привернула заборона в Росії показу знаменитої рок-опери Вебера «Ісус Христос – супер-стар» (Andrew Lloyd Webber, “Jesus Christ Superstar”). Як відомо, Рок-оперу, що оспівує останній тиждень життя Ісуса, було вперше поставлено на Бродвеї в Нью-Йорку далекого 1971 р., і з того часу вона стала однією з найвідоміших у світі оперних постановок. Проте група православних віруючих у Ростові-на-Дону заявивши,

що рок-опера ображає їхні релігійні почуття, звернулися до адміністрації Ростовської обласної філармонії з вимогою заборонити виставу. Вимогу православних активістів підтримали представники міської адміністрації й у результаті виставу скасували [5].

Можна окремо говорити про спроби контролювати і використовувати Мережу владними колами Росії чи Білорусі. Узагальнену картину можна знайти у книзі білоруського автора Євгенія Морозова «Мережевий обман: темний бік Інтернет-свободи» [6].

Головною і небезпечною ілюзією, з погляду автора, є стереотипна думка, що нові медії зможуть зробити те, чого не змогли зробити ракети. А саме, просувати демократію в тих регіонах світу, де ніщо інше не спрацювало. Певною мірою це пов'язано з паралелями та аналогіями 30-літньої давності – епохою, коли закордонні радіоголоси чи ксерокс суттєво допомагали розкрити тоталітарні комуністичні режими. Як нам вже доводилось писати, домінуючий стереотип масової свідомості полягає в тому, що прогрес комунікаційної техніки прямо пропорційно пов'язаний зі свободою слова і друку. Поширення на території СРСР у 70–80-х рр. короткохвильових приймачів, які "ловили" передачі "Голосу Америки", "Свободи" й "Вільної Європи", було суттєвим фактором поширення вільнодумства, яке врешті призвело до розвалу наддержави. Віру в прогресивну, лібералізуючу роль засобів масової комунікації підтримували своїми теоретичними працями Бенджамін, Ензенбергер, Маклюкен (Benjamin, Enzenberger, McLuhan) та низка інших вчених.

Автор окреслює це явище поняттям «iPod лібералізм»: «Ми вважаємо, що будь-який житель Ірану чи Китаю, який любить свій iPod, так само полюбить і ліберальну демократію. І що нам слід скидати iPod'и, а не бомби».

Проте це тільки один бік справи. Такі вчені як Адорно, Габермас, Джеймсон (Adorno, Habermas, Jameson) висловлювали побоювання, що розвиток комунікаційної техніки, навпаки, може посилити тоталітарний контроль суспільства. Цієї позиції дотримується і Є. Морозов, на думку якого, деякі авторитарні уряди використовують технологію *spinternet*. (комбінація слів «обертання» (*spin*), з одного боку, та Інтернет – з іншого), наймають на роботу блогерів, тренують їх і платять їм за ідеологічні коментарі. Вони чудово розуміють, що спрямування дискусій в потрібне русло – більш ефективне, ніж заборона. Адже заборона часто викликає протилежний результат. Тому «єдиний спосіб контролювати повідомлення – це спробувати розгорнути його і звинуватити будь-кого, хто написав щось критичне, в тому, що він, наприклад, агент ЦРУ», – пише білоруський вчений.

Це пов'язують з теорією, назву якої – *authoritarian deliberation* – можна перекласти як «випускання пари» або «спускання на гальмах» через різного роду обговорення, які ініціює і спрямовує в потрібне русло влада авторитарного суспільства. Користь від таких спрямованих дискусій – подвійна. По-перше, вони допомагають нейтралізувати опонентів, а по-друге, здобути певну легітимізацію в закордонних демократичних спільнот. І все це за допомогою нових комунікаційних технологій, які в даному разі ефективно використовують для зміцнення режиму. Вже не говоримо про те, що такого роду обговорення, як і дані з блогів і соціальних мереж, дають владі додаткову інформацію про суспільні настрої взагалі та про окремих громадських активістів зокрема. «У

минулому знадобилися б тижні, якщо не місяці, щоб виявити, як іранські активісти зв'язуються один з одним. Зараз можна це дізнатися, просто глянувши на їх сторінку в Facebook. Раніше в КДБ, і не тільки КДБ, застосовували тортури, щоб отримати ці дані. Зараз вони доступні в Мережі», – пише Є. Морозов.

Окрім того, з погляду автора, Інтернет культивує не лише кібер-активізм, але й кібер-гедонізм, пасивність, оскільки «на кожного цифрового відступника, що бунтує на вулицях Тегерана, знайдеться двоє цифрових заручників, які бунтують лише в World of Warcraft».

Загалом є підстави вважати, що авторитаристи нерідко «переграють» громадських активістів в сенсі використання новітніх комунікаційних технологій. Білоруський вчений зазначив, що західні держави теж інвестують в технології стеження і гакерські програми, однак на Заході існують механізми, що запобігають протизаконному використанню такого ПЗ з боку влади. "Однак як тільки фірми-розробники гакерських програм експортують ці технології в такі країни, як Сирія, Білорусь чи Казахстан, ці норми перестають діяти", – стверджує він, додаючи, що авторитарні режими, як правило, мають добрих консультантів з комунікаційних технологій, часто західних.

Ми зрозуміємо, що зв'язок між технікою і свободою не такий однозначний, якщо спробуємо поставити наступне запитання: чому тоталітарний устрій був таким успішним? Чому він поширився у світі саме тоді, коли зміцніли нові медіа (радіо та кінематограф)? Чи є між цими явищами певний зв'язок? Треба сказати, що такий зв'язок дослідники простежують давно. Як відомо, авторитаризм, здебільшого, намагається заборонити людям виголошувати "неправильні", з його погляду, речі. Натомість тоталітаризм, за влучним спостереженням Ролана Барта, примушує всіх говорити "правильно". І робиться це, передусім, через засоби масової інформації та пропаганди – ЗМІП. Саме так називалися в часи СРСР мас-медіа. Навіть більше, вважається, що тоталітаризм у своїх класичних формах був би неможливим без технічних засобів масової комунікації, які набули широкого розповсюдження у ХХ столітті – кіно, радіо, а також друкована періодика, яку почали випускати у небачених раніше тиражах – мільйонах і десятках мільйонів примірників. З нечуваною швидкістю поширювалося радіо. Вперше берлінці слухали його 1923 р. А в 1926 р. в країні вже був 1 млн. радіослухачів. Отже, зв'язок нової комунікаційної техніки й тоталітарної пропаганди простежуємо досить виразно. А як щодо Інтернету й останніх комунікаційних технологій? Хто має більшу користь із цього новітнього медіуму – демократія чи тоталітаризм? Нам вже доводилось відповідати на це питання [Потятиник Б.В. «Медіа: ключі до розуміння»], проте не завадить зробити це ще раз в новому контексті.

Загалом, можна окреслити кілька варіантів відносин комунікаційної техніки й суспільного устрою:

1. Техніка нейтральна за своєю суттю. Вона однаковою мірою може служити різним суспільно-політичним устроєм, навіть діаметрально протилежним.

2. Розвиток комунікаційної техніки створює сприятливіші умови для розвитку демократії та свободи.

3. Розвиток комунікаційної техніки створює кращі можливості для контролю громадської думки й суспільної свідомості з боку елітних суспільних прошарків і в такий спосіб може сприяти утвердженню тоталітарних суспільних форм.

4. Техніка неоднорідна. Деякі її різновиди – "демократичніші", ніж інші.

Вибираючи варіант відповіді, маємо неабияку спокусу сказати, що Мережа з її можливостями особистого самовираження має незрівнянно більший демократичний потенціал, аніж, скажімо, одновекторне (від автора до масової аудиторії) радіо чи телебачення.

Проте, з іншого боку, саме Інтернет пов'язаний із спробами запровадити всеохопну ідентифікаційну систему у віртуальному світі, яка несе в собі загрозу нового тоталітаризму. Те, що досягнення комунікаційної техніки можна використати для посилення контролю за окремими індивідами чи суспільними групами – доконаний факт. Смартфони з функцією GPS дозволяють відстежувати місцезнаходження їхніх власників не гірше, ніж тюремні «радіобраслети». В'язням під домашнім арештом, як відомо, можуть прикріплювати спеціальні «радіомаяки», які будь-якої миті "розкажуть" поліції про місцеперебування її підопічного. Саме таким браслетом зобов'язаний був користуватися в США экс-прем'єр України Павло Лазаренко, що перебував якийсь час під домашнім арештом у США.

Додамо сюди автоматизовану систему автоматичної обробки масивів інформації, зокрема електронної пошти та комунікації в соціальних мережах, контенту засобів масової комунікації задля з'ясування певних статистичних чи соціологічних тенденцій та особистих преференцій тієї чи іншої людини; використання біометричної електроніки. До всеосяжного, універсального досє легко додати інформацію про банківські трансакції, стан здоров'я тощо. За більший комунікаційний комфорт людина розплачується більшою несвободою.

І хоча в інформаційному суспільстві триває відчайдушна боротьба за збереження таємниці приватного життя, однак, як уже доводилось висловлюватись раніше, ця боротьба приречена на поразку, оскільки таємниця несумісна з ідеалом усвідання, до якого прямує суспільство. Будь-який індивід, з усіма його вчинками, помислами й бажаннями має бути інформаційно прозорим і легко ідентифікуватися. Заходи боротьби з терористичною загрозою ще більше підсилять цю тенденцію.

З іншого боку, мережний потенціал свободи і демократії залишається доволі значним. Навіть усередині країни Інтернет майже неможливо "захопити". Додаймо сюди відносну дешевизну й простоту створення он-лайнного видання (порівняно з коштами, які потрібно на видання паперової версії газети або на створення теле- чи радіостудії). Соціальні мережі нашого часу з їхніми вірусними технологіями поширення інформації, як виглядає, є апофеозом мережної свободи і демократії.

Замість висновків

У вересні 2012 р. США і Франція евакуювали свої дипломатичні представництва з арабських країн, які ще зовсім недавно викликали захоплення демократичної громадськості. Захоплення, як ми всі пам'ятаємо, було пов'язане з «арабською весною». Центральна-Східна Європа наче побачила у цих

народних рухах саму себе 20-літньої давності, коли на межі 80-90-их років ХХ ст. вона відносно легко позбулася комуністичного тоталітаризму і диктату Москви. Проте ця аналогія виявилася оманливою.

Тобто в нашому сприйнятті вектор розвитку їхніх подій виглядав однозначно демократичним. Так, як це було у нас двадцять років тому. Плюс демократичні за своєю природою інтернет-інструменти. Виходив ніби подвійний демократичний удар. Цебто Мережа в такому контексті виглядала органічним каталізатором і складником демократичних процесів. І ось події вересня 2012 року поставили під сумнів реалістичність цього гіпотетичного ланцюжка – зв'язку між демократичною комунікаційною технологією і власне демократією.

Надходить час для того, щоби всерйоз взятися за перевірку гіпотези: чи справді нові комунікаційні технології зміцнюють як демократії так і авторитарні режими, тобто поглиблюють у такий спосіб прірву між ними?

1. The Revolution Will Be Twittered. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theatlantic.com/daily-dish/archive/2009/06/the-revolution-will-be-twittered/200478/>

2. Freedom House: влада України маніпулює дискусіями в Інтернеті. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/60706>

3. Котляр А. Ігри з вогнем / Алла Котляр // «Дзеркало тижня. Україна» -- 2012. -- №33. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/igri_z_vognem-109129.html

4. Marthoz J-P. Charlie Hebdo cartoons set off fierce debate in France / Jean-Paul Marthoz // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cpj.org/blog/2012/09/charlie-hebdo-cartoons-set-off-fierce-debate-in-fr.php>

5. Православні активісти в Росії добилися заборони рок-опери "Ісус Христос - суперзірка". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/527576-pravoslavni-aktivisti-v-rosiji-dobilisya-zaboroni-rok-operi-isus-hristos-superzirka.html>

6. Morozov E., The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom / Evgeny Morozov -- 2011.-- Public Affairs – Perseus Book Group. – 428 p.

**“THE ARAB SPRING” HAS TURNED INTO
“AUTUMN OF DEMOCRACY”**

Borys Potyatynyk

*Lviv Ivan Franko National University
Generala Chuprynky str. 49, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: boryslav@yahoo.com*

The role of social network in both democratization and intensification of authoritarian control is analysed.

Key words: social network, democratization, authoritarianism, freedom of information.

**“АРАБСКАЯ ВЕСНА” ПРЕВРАТИЛАСЬ
В “ОСЕНЬ ДЕМОКРАТИИ”**

Борис Потятиник

*Львовский национальный университет имени Ивана Франка
ул. Генерала Чупринки, 49, 79000, Львов, Украина
e-mail: boryslav@yahoo.com*

Проанализировано роль социальной сети как в процессах демократизации, так и в усилении авторитарного контроля.

Ключевые слова: социальная сеть, демократизация, авторитаризм, свобода информации.

Стаття надійшла до редколегії 23.12.12

Прийнята до друку 10.01.13